

ЙОРДАН ЙОВКОВИТЕ „СТАРОПЛАНИНСКИ ЛЕГЕНДИ“

ВЕЛЧО ВЕЛЧЕВ

В последно време творчеството на Йордан Йовков се радва на оправдан интерес и широко признание от страна на читатели и литературоведи. Особено с появата на специални монографии както върху целия му творчески път, така и върху отделни негови произведения. След издадения от Литературния институт при БАН по случай 100-годишнината от рождението на писателя сборник „Йордан Йовков. 1880—1980. Нови изследвания“ (С., 1982) наблюдаваме по-пряко и непосредствено обръщане към важни проблеми, които творчеството му поставя пред търсещата мисъл, към по-точна оценка на онези завоевания, които прави той в художественото усвояване на живота на българина през различни периоди от историческото му битие, и към особеното място, което следва да му се отдаде в развитието не само на българската литература.

Това се отнася особено до „Старопланински легенди“, които бележат изключителната висота, до която се издига художественото виждане на писателя. Те са коронно произведение на Йордан Йовков, което ни завладява и поражда с богатство и разнообразие на художествени идеи, човешки типове и природни картини, битови, психологически и нравствени прозрения, езикови и стилни открития, в които народностната душевност на българина придобива общочовешко значение.

При несъмнените успехи, които достига научната мисъл в оценката на „Старопланински легенди“, те все още ни изправят пред трудни задачи. Поставят пред нас основни проблеми, които чакат по-пълно, по-определено и най-вече по-обосновано разрешение. Такива са проблемата за метода, жанра, творческата история на произведението и др. Между тях не на последно място стои проблемата за основния замисъл, за патоса, за идейната насоченост на „Старопланински легенди“. Тук правим опит да осветлим тази именно проблема, като се основаваме, доколкото това е възможно, на автентични източници — авторски признания, писма, архивни материали и др.

ЛЮБИМАТА ТВОРБА НА ПИСАТЕЛЯ И НЕЙНИТЕ КАЧЕСТВА

Йордан Йовков е минавал изобщо за мълчалив, затворен, вътрешно съсредоточен човек. Малко е говорел и за произведенията си. Показателно е обаче, че спрямо „Старопланински легенди“ той прави някакво изключение. Това виждаме най-вече от разговорите му с неговия приятел, психолога проф. Спиридон Казанджиев, който е имал щастливата мисъл да записва някои изказвания на писателя. На 28 август 1930 г. Йовков му признава, че в тази си книга силно копнеел да възкреси живота в Жеравна, който след дългото му

отсъствие е губел очертанията си: „Повече от 30 години не бях ходил там и нищо определено не ми идваше на ум. Една нощ сънувах сън, който ме пренесе в детството ми и тъкмо в оня пейзаж. Обиколих старите кории около селото и всичко видях тъй ясно и с такива подробности, като найве да бях се върнал на село.“¹ Не по-малко показателен е и друг случай. Йовков дълбоко преживява определен род музика. И в разговор от 4 април 1937 г. припомня какво силно влияние е оказала тя при създаване на разкази тъкмо от тази книга: „Спомням си, в Букурещ ходих в едно кафене, където свиреше много добър струнен оркестър. Обичах да слушам тоя оркестър и много работи от „Старопланински легенди“ съм композирал там под влиянието на тази музика.“²

До каква степен „Старопланински легенди“ са владеели съзнанието на Йовков, можем да видим и от признанието му от 19 май 1937 г. Той говори за изключителните качества, които има в неговите очи живата разговорна реч, и за стремежа му да я овладее тъкмо за целите на предстоящото им написване: „Езикът у него [народа — б. м. В. В.] е израз на душевно движение и е винаги свеж. Думата е винаги сочна, конкретна, винаги сякаш боядисана и топла.“ И пояснява за каква цел го е привличала тази реч: „Аз едно време си бях поставил за цел така да овладее езика и да си служа с него. То беше по времето, когато пишех „Старопланински легенди““³.

Изключителната привързаност към тази си книга Йовков е засвидетелствувал най-вече по времето, когато тя се е печатала в София в негово отсъствие — под грижите на неговите приятели. Наред с многото му настоячиви молби относно вида на изданието — хартия, формат, подредба на отделните разкази и т. н., иначе скромният и пестелив в самопризнанията си Йовков заявява в писмо от 1 януари 1927 г. до Вл. Василев: „Никога не съм имал точна представа за стойността на моите работи, след като ги напиша. Една по-вярна и обективна преценка иде по-късно. Но сега, да си призная, имам една особена слабост към тая книга. . .“⁴ Подобна изповед прави и пред Н. Лилев, като го моли да се грижи за печатането на книгата, която той има „най-много присърце“⁵.

Несъмнено е, че Йовков има висока представа за качествата на „Старопланински легенди“ — отделя ги от другите си произведения, отдава им особено значение. И нека добавим: като съдим по годините на изказванията му, такава оценка той има за тях, след като вече е напечатал том от военните си разкази (1918), „Жетварят“ (1920), „Песента на колелетата“ (1926). Нещо повече: Йовков поставя високо в съзнанието си „Старопланински легенди“ и в по-късни свои признания — след като е създал своите драми (1930—1932), „Чифликът край границата“ (1934), „Женско сърце“ (1935), „Ако можеха да говорят“ (1936) и т. н. Основателно е да се запитаме: на какво се дължи

¹ Спиридон Казанджиев. Среци и разговори с Йордан Йовков. С., 1980, с. 28. — Тази изключително ценна за разбиране творчеството на писателя книга е недооценена и недостатъчно използвана. За съжаление в нея са се вмъкнали някои дребни грешки, които при друго издание следва да се поправят. На с. 12 се говори за възпоменателно утро на 17 юни 1926 г. „по случай една година от смъртта на Боян Пенев. Това не е вярно, тъй като Пенев умира на 25 юни 1927 г. За разказа на Йовков „Овчарова жалба“ на с. 34 се говори, че е печатан най-напред през 1910 г. в сп. „Почивка“ от Хр. Максимов, когато това е станало в сп. „Просвета“, 1910, кн. 6.

² Сп. Казанджиев. Пос. съч., с. 98.

³ Пак там, с. 101.

⁴ Писмо от 1939 г. — ЦДИА — София, ф. 373, оп. 1, арх. ед. № 90, л. 27. Срв. и Вл. Василев. Йовкови тревоги около „Старопланински легенди“. — Златорог, 1937, кн. 3.

⁵ В писмо от 30 ноември 1926 г. Вж. С. Султанов. Писм на Йордан Йовков до Николай Лилев. — Литературна мисъл, 1960, кн. 6, с. 27.

особената му привързаност към тази творба? Кои са в очите на писателя критериите, от които се ръководи, за да я издига така високо като изкуство?

Що се отнася до проявеното изкуство, Йовков до голяма степен го вижда в майсторството си на разказвач, което според него в идеален план трябва да бъде близко по характер до живата устна народна реч. Като сравнява тази реч с писмения, литературния език, той в разговор от 2 октомври 1930 г. споделя: „А в живата говорна реч — какво движение! Думата, с която почваш, линията на движение и капризите ѝ, премълчаванията, прибързванията, избухванията, модулащите на гласа — в това е животът на тая реч.“ Разликата между обикновена говорна и писмена реч му се разкривала понякога така ясно, че е казал: „Трябва да се върнем назад“ [т. е. към безписмената употреба на езика — б. м. В. В.]. Продължавайки своята мисъл, писателят отново прави връзка и с любимата си книга: „Когато писах „Старопланински легенди“, особено много ме занимаваха тия езикови проблеми. Тогава съм си поставял и конкретно задачата — да напиша разкази, в които да направя усилия за такова връщане“. И завършва със забележителната изповед, че ако в старанията си е „постигнал нещичко в това отношение“, то е в разказите „Кошута“ и „Шибил“⁶.

За подобна оценка върху отделни разкази говори и съпругата на писателя Деспина Йовкова. В свои спомени, които се отнасят навярно към края на 1926 г., преди той да изпрати книгата си за печат в Издателство „Хемус“, тя пише: „Един неделен ден, когато Й. Стратиев беше у дома, Йовков ни показва преписани на машина всичките си „Легенди“, готови за печат. Повечето бяха излизали в „Златорог“ и другаде. Говорихме дълго за тях. Стратиев харесваше, струва ми се, най-много „Божура“, а аз — „Шибил“. За Йовков, както тогава, така и после, „Кошута“ си остана най-любимата му легенда. Той я предпочиташе пред другите както по сюжет, така и в езиково отношение.“⁷ Интересно е да се отбележи, че Йовков запазва това градиране на разказите си по качество и по-късно — след като вече е знаел мнението за тях на критик, когото изобщо е ценял. В писмо на Вл. Василев до него от 26 май 1926 г. четем: „Щом те интересува и моето мнение за легендите, ето го: „най-хубава е „Шибил“ — яркостта на стила я отделя от другите доста рязко. Най-поетичната пък (края) е „В огледалото на водата“ [така е озаглавен при първото му отпечатване разказът „Божура“ — б. м. В. В.]; но докато се стигне до края, стори ми се май се бави. „Кошута“ е сравнително най-слаба — фабулата не е могла да получи интересно разрешение. Макар „Най-вярната стража“ да е композиция широка и интересна, липсва ѝ нещо, изглежда, че още е трябвало да бъде обработена.“⁸

Като виждаме какво голямо значение отделя Йовков на езика, не трябва да мислим, че за него стойността на литературната творба изобщо се дължи на литературната форма сама по себе си, на майсторството на разказвача, на авторската реч с всичките ѝ перипетии — линия на движение, темп и т. н. Напротив, тези елементи на словесното изкуство не са за него обособени и самоцелни. Те са подчинени на идейността на произведението, на истината за живота, която то разкрива, на степента на художественото му познание на действителността. Като продължава разсъжденията си за „Старопланински легенди“, писателят добавя, че неговата задача в случая е била да даде вярна картина на миналото: „Според мен мъчнотията, която представляват истори-

⁶ Сп. Казанджиев. Пос. съч., с. 44. На друго място говори само за „Кошута“. — Сп. Казанджиев. Пос. съч., с. 101.

⁷ Деспина Йовкова. — В: Антон Страшимиров, Елин Пелин и Йордан Йовков в спомените на съвременниците си. С., 1962, с. 414.

⁸ ЦДИА — София, ф. 373, оп. 1, арх. ед. 90, л. 51.

ческите работи в литературата, е преди всичко на страната на езика. "Не можем да допускате, че в случая се мисли за езика само като елемент на формата — независимо от съдържанието. Напротив, същинският смисъл на Йовковото твърдение е, че езикът е елемент от образа, както личи от следващата му мисъл: „За всичко друго човек ще чете, ще изучава — историческата правда обаче иде от езика: може ли той да се пренесе в миналото, да възкреси историческия живот, да оживи и портретира историческите герои и пр.“ [разр. м. — В. В.]⁹.

С това Йовков донякъде подсказва и идеите, художествените намерения, които са го вдъхновявали в „Старопланински легенди“. Те са — да изобрази правдиво някогашния живот на българите, да представи този живот чрез верни на епохата характери, както по съдържание, така и по език. Но това е само най-общ отговор, който поражда допълнителен въпрос: кое счита той за основното в разказите, чрез което се разкрива някогашният живот и кое от този живот стои на преден план в творческото съзнание на писателя? Косвен отговор на тези въпроси можем да намерим в схващането на Йовков за народното начало в литературата, развито по различни поводи. Например в свое изказване за Константин Петканов той говори, че цени този писател като изобразител на българския селянин, признава му любов към народа, талант. Основното обаче, което не намира у него, е това, че Петканов не гледа на народа „отвътре навън“, а обратно — „отвън навътре“, както гледа на народа откъснатият от него интелегент¹⁰.

В определена връзка Йовков изказва подобно недоволство и от наши актьори като изпълнители на български пиеси. Според него те не са узрели до съзнанието, че „по отношение на нашите хора, на нашия живот те имат да разрешават една тежка и отговорна задача — да разкрият душата на българина, да създадат неговия тип, да изяснят стила на неговия живот“¹¹. Обобщена, мисълта на Йовков е, че писателят трябва да се доближава до светоусещането на народа, да гледа на живота с неговите очи, да мисли и да го оценява с неговите представи и чувства за нещата. Неслучайно за своите изображения в „Старопланински легенди“ Йовков настойчиво търси опора в народната песен, в летописното сказание, в легендата, които да му подсказват както народен поглед към света и човека, така и живи форми на народен словесен изказ. Йовков особено адмира Иван Вазов, цени изключително високо езика му — неговото богатство и своеобразна одухотвореност. В случая обаче е важно, че в оценката си на народния поет той подчертава отношението му към живота на българина, което придава на всичко изобразено от него особена експресивност и обаятелност: „Всеки ред у него е носен от висок морал, от национална гордост и от едно благородство, които правят всичко у него значително и приемливо.“ Това именно придава стойност на всичко написано от него, дори „и тогава, когато се отнася до съвсем незначителни неща и случки“. И обяснява обаянието на народния поет с „това тъкмо отношение [к. м. — В. В.]. Йовков има предвид духа, националната гордост, благородството, чрез които Вазов поставя човека над обикновеното в живота — „издига читателя“¹².

⁹ Сп. Казанджиев. Пос. съч., с. 44.

¹⁰ Пак там, с. 38.

¹¹ Пак там, с. 97.

¹² Пак там, 86—87.

Още по-ясно и определено Йовков разкрива другаде своя възглед за народното начало в литературата и заедно с това ни улеснява да разберем защо така много държи на своите „Старопланински легенди“. Отчасти това долавяме преди всичко в разсъжденията му по повод усилията за възраждане на българското след преживените национални катастрофи, за което у нас се заговаря през 30-те години. В случая Йовков обръща внимание преди всичко на малкото средства, които се отделят на „духовните работници“, говори, че в буржоазната държава не се проявяват нужните грижи за тях, изтъква, че те „са заприличали на просяци“. Обосновавайки по-нататък своите мисли, Йовков добавя: „Нашите политически мъже не могат да разберат, че обновлението и възраждането и изобщо националното е преди всичко в творенията на писатели и художници, създадени от българската душа и предназначени да будят, да хранят и издигат тази душа“ [разр. м. — В. В.]. Може ли да има друг по-интимен и по-сигурен път за обнова и възраждане?¹³ Това са знаменателни думи, които могат да се считат за основен принцип на Йовковата естетика. Ако охарактеризираме Йовковите „Старопланински легенди“ в светлината на това начало, то бихме могли да кажем, че именно в тях писателят се е стремил да долови и отрази българската душа и да може по този начин да въздействува плодотворно върху нея, да я извиси — да достигне тайната на взаимовръзката между народ и творец.

Търсейки по-нататък да разкрием идейния замисъл на Йовков в „Старопланински легенди“, можем да поставим и важната задача за отношението на писателя към съвременната му действителност. Отнесено към проблема, който в случая ни занимава, това значи: имат ли „Старопланински легенди“ в своя замисъл и създаване към средата на 20-те години на нашето столетие съществена връзка с живота на българското общество тогава и с позицията на писателя към него? Този въпрос обикновено не се поставя или пък доколкото се докосва, получава отрицателен отговор. Сп. Казанджиев в своя дневник на 6 юни 1929 г. определено отбелязва, че разговорите им с Йовков се движат около „събитията на деня“, с една реч, живеем с настоящия живот [. . .]. И въпреки това признание добавя, че в произведенията на Йовков съвременността не намира място: „Днешният живот, хората, онова, което ги движи, моралът им, нравите им, вкусовете им му са съвсем чужди.“ И като продължава тази си мисъл, обяснява: „Предпочита да се връща назад към миналото и в него да живее. И той е непрестанно там.“ Сп. Казанджиев дори се опитва да даде от себе си и теоретична обосновка на така схванатата от него насоченост на Йовков. „По закона на контраста: колкото настоящето става по-настоятелно и по-предизвикателно, колкото е по-голяма сила го тегли, за да го откъсне от миналото, от онова, което беше преди войната, толкова той по-упорито се дърпа назад към това минало и толкова повече се утвърждава в него.“ В този дух авторът на дневника дава и по-пряк отговор на въпроса, който ни интересува: „Толкова е характерен поменатият закон на контраста в творчеството на Йовков, че с него може да се обясни и минаването му към „Старопланински легенди“. Бягайки от настоящето, той е готов да отиде по-далеч и от своя спомен — към легендата на миналото.“¹⁴

Тези разсъждения на Сп. Казанджиев не позволяват да се заключи, че като изобразява миналото, Йовков не е свързан по какъвто и да е начин и с

¹³ Пак там, с. 96.

¹⁴ Пак там, 15—16.

онова настояще, в което живее. Дори самите наблюдения на Сп. Казанджиев показват, че не следва да се мисли така. Признанието му, че Йовков проявява интерес към „събитията на деня“, но че са му „чужди хората“, стремежите им, „моралът, нравите им“, че „няма съчувствие към тях“, че „сред тоя живот Йовков е самотен“ и т. н., не говори за безразличие към всичко това и навежда на друг извод. То свидетелствува за явно несъответствие между интересите на хората от посоченото време, от една страна, и разбирането на самия Йовков за достоен човешки граждански живот, от друга. Така можем да си обясним знаменателното собствено признание на Йовков, че на подобни хора от неговата съвременност през 20-те години той като писател не може да „бъде изповедник“¹⁵.

Не само това. И самото съзнание за тази несъзвучност на Йовков с живота, за който е дума, е вече връзка — позиция спрямо него. Сам Сп. Казанджиев установява, че за Йовков настоящето „е настойчиво и предизвикателно“, че то „с по-голяма сила го тегли“, а той „по-упорито се дърпа назад“. При това положение естествено е да се запитаме: кое собствено от живота в България около средата на 20-те години, когато замисля и пише своите „Старопланински легенди“, Йовков се стреми да избегне? И известен отговор може да се даде. Преживял покрусата от катастрофалните за България войни, Йовков многократно говори за национална трагедия на българина, която и сам писателят носи в сърцето си. Напуснал Добруджа след мирния договор, без ясна перспектива за по-нататъшната народна и своя съдба, той изповядва в писмо до своя приятел Григор Василев от 5 декември 1918 г.: „В тая минута аз виждам през пророчеца си да се точат по шосето към Варна колони от обози, пехотни части, батареи и ескадрони. Те си отиват не тъй, както бяха дошли! Мълчаливи, без ура, без музика, сломени и убити, някакви печални призраци под непрестанния дъжд и мъгливото небе. Има нещо много тъжно и много болно в тия зрелища, с които се завършват епическите походи в Добруджа. Какво ще стане утре — никой не знае.“¹⁶

По-късно, в разговор от 28 август 1930 г., Йовков се съгласява със Сп. Казанджиев, че като писател трябва да разкаже за тази трагедия, която е трагедия на цяла България и представлява „един огън, който гори на всичките ѝ граници“. Дори му се очертава сюжетът на произведение, в което да изобрази баща, намислил да раздели своя имот между синовете си, намиращи се по това време на фронта. Но родителските надежди рухват: след демобилизацията имотът на единия син се оказва в България, а на другия — в Румъния. И Йовков говори за края на замисления разказ, за нещастieto на своя герой като баща и българин: „Той застава пред бога и с него иска да говори. Една работа, в която бих имал възможност да разгъна нашироко и надълбоко платната на днешната ни съдба, да хвана българина за сърцето.“¹⁷ А всичко това не може да се окачестви като бягство — самоизолиране, духовно усамотяване и т. н. Злополучieto на бащата е злополучие на България, което никак не му е чуждо. И на трагедията на тази именно България Йовков не само не е бил чужд, но е бил готов да бъде изразител, тълкувател или според собствените му думи — „изповедник“.

И ако Йовков отвърща поглед от „настоящия живот“, то е, защото в него не вижда хора, които трагедията на българина „да хване за сърцето“. Затова се въздържа да отиде в Добруджа, откъдето носи спомени за проявена храброст, саможертва, съгласно неговото разбиране — подвизи на българина като българин. Той не се опасява от чуждата власт, а от това, че може да

¹⁵ Пак там, с. 15.

¹⁶ Гр. Василев. Йордан Йовков. Спомени и писма. С., 1940, 46—47.

¹⁷ Сп. Казанджиев. Пос. съч., с. 30.

„намери земята и хората съвсем други — не такива, каквито ги знае“. С това би настъпила трагедията му на художник: „не би могъл да се върне към своето творчество“¹⁸. Такива опасения изпитва не само по отношение на обикновените хора, но и към такива, които според него с патриотизма си са се врязали дълбоко в паметта му. Писателят си спомня за свой дружинен командир от Балканската война, който не бил лишен от слабости, но бил „храбър офицер“. Когато се отнасяло „за чувствата му към отечество, народ, клетва, твърд като скала, съвестта му там е като отвес, без какво да е колебание“¹⁹.

И Йовков е носил в душата си замисъл да изобрази и подобен тип на военен, който попада в плен и прекарва в Корсика. Но се страхува от разочарование и обобщава причините за това: „Запасните офицери почнаха да се занимават твърде много с политика — това ги отчужди от мен. Като политикани не са ми симпатични. Пък нали знаеш, трябва да обичаш героя си.“ И писателят изоставя и този си творчески замисъл: „Те престанаха да носят оная трагическа съдба, зарад която бях замислил своята работа. В тяхно лице щях да дам българина с неговите добродетели и слабости и катастрофите, които преживяхме.“²⁰ Но, както сам изповядва, хората от този тип в своите превращения са изгубили за Йовков най-важното от обаянието си — българина у себе си.

Йовков е отвърнат и от интелигенцията, най-вече от управляващите среди. В разговор от 16 април 1931 г. той осъжда категорично преврата от 9 юни 1923 г. И решителното си основание за това вижда пак в антинародния му характер. Така мисли по време на самото събитие, така мисли и по-късно, особено когато величаят тази жестока разправа с народа: „Аз и сега се дразня, когато прославят тая дата и особено когато я свързват с някакъв подвиг, сторен за България и за българския народ.“ Настъпилата след това нерадостна действителност потвърждава в очите на писателя това, защото интелигенцията, „същата, която докара катастрофата на България, пое държавата отново и я поведе по същите пътища. Днес тя [интелигенцията — б. м. В. В.] е погрешна, по-утвърдена в злото.“ И завършва: „Не знам само дали народът ще намери сили в себе си за нов подем — иначе всичко е загубено.“²¹ Едва ли може да има съмнение, че Йовков още по-болезнено и трагично е преживял жестоката разправа с народа след Септемврийското въстание, както и с народната интелигенция през зловещата пролет на 1925 г. Твърде показателно е, че тъкмо около тези събития Йовков е замислил „Старопланински легенди“. Както се вижда от писмото му от Букурещ до Данаил Константинов, учител и историк на Жеравна, от 20 септември 1925 г., до това време той вече е написал някои от разказите за книгата и усилено набира материал за останалите: „Започнал съм един цикъл разкази, наречени „Старопланински легенди“, от които първите няколко наскоро ще излязат в списанието „Златорог“. За довършването им имам нужда от няколко материали — народни песни, поверия, откошелни случки, легенди и др. от Жеравна. Отдавна съм искал да дойда в Жеравна и да потърся онова, което ми трябва, но виждам, че не ще мога[. . .] и съм принуден да се обърна към Вас, като вярвам, че ще бъдете тъй добри да не откажете тая услуга.“

Разкривайки по-нататък задачата си, Йовков пояснява: „Златорог“, както ми казаха, се получава в Жеравна и Вие ще имате възможност да прочетете някои от тия легенди и да си съставите по-ясно понятие за това, което искам.

¹⁸ Пак там, с. 15.

¹⁹ Пак там, 94—95.

²⁰ Пак там, с. 94.

²¹ Пак там, с. 53.

В една от тях аз съм използвал известната песен за Дойна и брат ѝ, в друга — песента и разказите за Шибиля — градецкия разбойник, както и оная, която бях написал много отдавна (печатана е в сборника на Жеравненското читалище) — бях използвал пък песента за Стефан Цоцкин. Разбира се, мотивите, заети от тия песни и разкази, са използвани много свободно. Въпросът е сега да се съберат и запишат още десетина такива „легенди“, запазени било в песни, било в предания и разкази.“²²

Видяхме, че много страни от живота у нас през 20-те години не удовлетворяват Йовков. Това обаче, което отблъсква писателя, ни позволява да доловим онова, което търси. Той преживява като лична съдба всенародната покруса от националните катастрофи. Вижда деградацията у онези, които са го пленявали с всеотдайността си към делото на родината. Извиква негодувание у него ролята на интелигенцията след войните. Сама проиграла народните идеали, тя повежда отечеството по старите гибелни пътища, избива въстаналия народ и народна интелигенция и т. н. Естествено е, че България през 20-те години няма да го привлича — „днешният живот, хората, онова, което ги движи“, ще му бъдат „съвсем чужди“, както свидетелствува Сп. Казанджиев. Защото в тях не вижда своите високи представи за българина, не намира неговите същински черти. И сам Йовков, чужд на идеология, която да му открие друг спасителен път, като потърси опора в други социални сили, обръща поглед към миналото. Така привидното откъсване от настоящето има корените си пак в него. Чрез възкресяване на някогашния живот писателят сякаш допълва онова, което в познатата нему обществена действителност няма или пък той не може да съзре. И, дълбоко, кръвно свързан с народа си, Йовков замисля да покаже, че българинът не се изчерпва с това, чрез което в момента се представя. Заема се да го разкрие и обрисова в друг духовен облик, макар и в предишно време, и по този начин да го реабилитира — в собствените негови очи, в своите непоколебими положителни високи представи за него, в паметта на поколенията. В тази именно връзка придобива доказателствена сила и твърдението на познавача на Йовковото творчество С. Султанов, който пише следното за „Старопланински легенди“: „В епоха, когато много етични мерки бяха станали малки, Йордан Йовков отиде в миналото на народа, за да ни донесе оттам по-други критерии, които като че ли бяха позабравени [. . .]. В тази книга има митотворчество: между нозете на Шибил и Индже мнозина от съвременниците на писателя изглеждат като мъничета. Миналото на народа водеше полемичен спор със съвременността на автора, легендите — с действителността.“²³

В СОБСТВЕНОТО ТЪЛКУВАНЕ НА ПИСАТЕЛЯ

Показателно е, че Йовков пише „Старопланински легенди“ с осезателна напрегнатост, голяма мобилизация на силите, ускорени темпове. Видимо, устрем е да излезе насреща на въпиющата според него потребност на историческия момент през 20-те години — чрез уроците на художественото слово да даде целително биле на наранената народна душа. Споменатото писмо до неговия съгражданин Д. Константинов свидетелствува недвусмислено за онази изключителна възбуденост на духа, с която Йовков се е заел да осъществи своя замисъл на „Старопланински легенди“. След като е написал и напе-

²² Д. Минев. Йордан Йовков. Спомени и документи. Варна, 1969, с. 276.

²³ С. Султанов. Йордан Йовков. — В: Творци на българската литература. Т. II. С., 1982, с. 405.

чтал някои от разказите си, той бърза да намери материал и за другите, които в определен вид се чертаят в съзнанието му. В посоченото писмо до Д. Константинов той продължава: „Аз набелязах само това, което мога да си спомня. Но Вие вече разбирате добре какво ми трябва и ще намерите може би много подобни мотиви, които аз не зная или не мога да си спомня. Всичко това, както казах, няма нужда да бъде записано много подробно; достатъчно е да се предаде най-характерното, като главно не се изпуска това, което е същинският елемент на преданието, на легендата [. .].“

Чувствувайки, че премного задължава своя адресат, Йовков пише по-нататък: „Предполагам, че всичко това Ви се вижда голяма и трудна работа. В това отношение бързам да Ви успокоя, тъй като аз не искам повече от десетина подобни мотиви, и то записани твърде накратко. Колкото за песните, предполагам, че ги имате готови. Освен това не всички ми трябва изведнъж. Целият цикъл, и то при най-благоприятни обстоятелства, аз мисля да завърша към септември идещата година. Имаме значи цяла година, през която Вие периодически, на два-три месеца веднъж, да ми изпращате по нещо. На първо време, както казах, и ако може най-късно до 15 ноември — аз имам нужда от песента за Василчо и преданието за Куков вир; към 15 ноември пак може да ми изпратите други две-три, безразлично вече кои са, които Вие ще намерите. И т. н.“²⁴

Вижда се, че в замисъла на Йовков фигурира целият цикъл и той последователно осъществява отделните разкази в него. След като в последните месеци на 1925 г. вече са били написани разказите „Кошута“ и „Шибил“, излезли в периодичния печат съответно през юни и декември, вече със забележителна скорост се появяват последователно „Най-вярната стража“ и „Божура“, „Юнашки глави“, „Постолови воденици“ и „Индже“²⁵. Що се отнася до останалите разкази, то „Овчарова жалба“ е печатана през 1910 г., а „През чумавото“ и „На Игликина поляна“ са писани през същата изключително плодотворна за Йовков 1926 г., защото към нейния край те са изпратени допълнително и вложени в цялата книга „Старопланински легенди“²⁶. Вече приготвена за печат като отделно издание, грижите за излизането ѝ били възложени на Вл. Василев и Николай Лилиев. В писмо от 1 януари 1927 г. Йовков вече напомня на

²⁴ Д. Минева. Пос. съч., с. 277.

²⁵ В периодичния печат разказите излизат, както следва: „Овчарова жалба“ е напечатана през 1920 г. в сп. „Просвета“, кн. 6. „Шибил“ се явява през декември в „Българска мисъл“, 1925, кн. 2, а „Кошута“ през месец юни същата година в „Златорог“, кн. 6. „Най-вярната стража“ е отпечатана през м. януари 1926 г. в „Златорог“, кн. 1. „Божура“, под заглавието „В огледалото на водата“, през м. януари 1926 г. в „Българска мисъл“, кн. 3, а „Юнашки глави“, под заглавието „Преображенията на дяда Руся“, през м. април—май същата година в „Българска мисъл“, кн. 6—7. „Постолови воденици“ — м. октомври пак същата година в „Златорог“, 1926, кн. 8, а „Индже“ — през м. ноември—декември пак тази година в „Демократически преглед“, 1926, кн. 9—10. Останалите два разказа — „През чумавото“ и „На Игликина поляна“ — не са печатани поотделно — те биват вместени направо в цялото издание на „Старопланински легенди“, което в края на 1926 г. е било готово за излизане в Издателство „Хемус“ — София.

²⁶ В посоченото писмо до Н. Лилиев от 30 ноември 1926 г. Йовков вече пише: „Днес за днес 9-тия от 10-те разкази са готови. Последният („На Игликина поляна“ — б. м. В. В.) не е написан, но и той за няколко дни ще бъде готов. Книгата прочее е готова. Към събота може би ще ти пратя ръкописа“ (Вж. С. Султанов. Пос. съч., с. 27). Датата на писмото до Н. Лилиев се пада във вторник и ако наистина му е изпратил ръкописа в събота, т. е. на 4 ноември 1926 г., то дотогава не може да е завършил и „На Игликина поляна“. И сам Йовков пише, че в ръкописа „ще бъдат 7 разкази“, а останалите 3 ще изпрати по-късно. В писмо до Вл. Василев от 6 декември 1926 г. вече съобщава: „Пратих на Николай (Лилиев) ръкописа на „Старопланински легенди“ (ЦДИА, фонд 373, оп. 1, арх. ед. 90). От писмото личи, че книгата е вече в нейната цялост. На 28 март 1927 г. Йовков известява Вл. Василев, че е получил „три коли от „Старопланински легенди“, и моли да му се изпратят нови (ЦДИА, ф. 373, оп. 1, арх. ед. 90).

Вл. Василев настоятелните си изисквания по отношение на отпечатването на книгата. Тя навярно излиза през лятото на 1927 г., като имаме предвид, че първите рецензии за нея се появяват през есента²⁷.

Така в преломното десетилетие след потресенията от Първата световна война, Октомврийската революция и Септемврийското въстание през 1923 г. Йордан Йовков внася своя достоен дял в пантеона на българската литература. Заедно с „Да бъде ден“ (1922) на Хр. Смирненски, т. нар. септемврийски поети и писатели, „Септември“ (1924) на Гео Милев и „Вечната и святата“ (1927) на Елисавета Багряна той пълноценно участва в разкриването на нови хоризонти за развитие на българското художествено слово.

Видяхме, че още в самия замисъл „Старопланински легенди“ се чертаят в творческото съзнание на писателя като известна цялост. Преди да издаде отделните им компоненти, той пише целеустремено, с предварително набелязана последователност. Затова сам нарича книгата си не сборник, а цикъл от разкази, в който всички са свързани помежду си — цялото се реализира в отделната творба, а тя намира истинския си смисъл в плана на цялото. По собствените признания на Йовков тази взаимосвързаност се определя от „единството на темите, единството на постройката, общия дух и стил“. Йовков повторно подчертава: „Нека не се забравя, че съдържание, език, постройка — всичко е подчинено на един стил и той трябва да се запази.“ Заедно с това категорично настоява и за последователността на отделните разкази в целия цикъл: „Редът на разказите е следния: 1. Шибил; 2. Кошута; 3. Най-вярната стража; 4. Божура; 5. Юнашки глави; 6. Постолови воденици; 7. Индже; 8. Овчарова влба; 9. През чумавото; 10. На Игликина поляна.“ Като не допуска никакво разместване помежду им, все така неотклонно особено настоява книгата да се открие непременно с „Шибил“ и да завърши с „На Игликина поляна“.

И всичките тези „императиви“ на Йовков не се отнасят само до външната страна на цикъла — композирането на „Старопланински легенди“ има своите дълбоки идейни основания. Вече знаем, че към тази книга той има „особена слабост“. Към това сам добавя, че я счита плод на „едно въодушевление“. Какво може да бъде то, ако не изключителен душевен подем, продиктуван от нещо, което за Йовков е важно, скъпо, съкровено. Като имаме предвид всичко, което го отвръща от неговата съвременност, а също така и самия патос на „Старопланински легенди“, можем да твърдим, че това е адмирацията му към високите духовни добродетели на българина — неговата героика, нравствения му оптимизъм, несломимата му воля и устойчивост в съхраняването на народностните и човешките си възжеления и т. н.

Още по-категорично това потвърждават по-нататъшните настоявания на Йовков. Той не само държи с кой разказ да започнат и с кой да завършат неговите „Старопланински легенди“. Заедно с това, както ще видим от думите му по-нататък, той и мотивира това си искане, с което позволява да схванем смисъла, ролята, мястото на тези разкази в структурата на цялото. Разбира се, неговите думи не следва да се схващат буквалистично и пресилено. Не можем обаче да не приемем, че разказът „Шибил“, с който държи да се открие книгата, в известен смисъл изпълнява ролята на въвеждане към целия цикъл. В него са застъпени темите, които в различни вариации и степени присъствуват в останалите разкази на „Старопланински легенди“. Една от тях е национално-историческата тема — хайдушката борба срещу османската власт. Друга е нравоописателната — родителският деспотизъм в патриархалното семейство,

²⁷ Йордан Йовков. 1880—1937, Био-библиографически указател. С., 1980, 67—70. —Първите рецензии (крайно възторжени) — от Анг. Каралийчев, Цв. Минков, Ст. Попвасилев, Г. Цанев, Г. Томалевски, Г. Константинов и др., са от август 1927 г. до началото на 1928 г.

дружбата на чорбаджиите с поробителите и т. н. Третата тема е личностна — чорбаджийски дъщери проявяват непокорство пред бащината си воля, постъпват според собствените си чувства, действуват като духовно свободни хора.

В по-нататъшната картина на живота, който многопланово се разкрива в „Старопланински легенди“, правоописателният елемент заема определено място в „Кошута“ и „Постолови воденици“, макар че такъв елемент не липсва и в други разкази, без обаче да има господстващо място. В „Божура“ и „През чумавото“ и „Шибил“ на преден план изпъква личностното съзряване и израстване на човека. Национално-историческата тема заема предно място в „Най-вярната стража“, „Индже“, „Юнашки глави“ и „Овчарова жалба“. Към разказите с национално-историческа тематика се отнася и „На Игликина поляна“. В същото време този разказ според замисъла на писателя заема особено място в рамките на цялата книга. „На Игликина поляна“ в известен смисъл се успоредява с разказа „Шибил“, но в друг план и на друго равнище. И в него се изобразяват патриархални нрави в решаване жизнената съдба на децата, сватбени тържества и подобни. Срещаме се и с прояви на самостоятелност у младите — по време на сватбата си за избран от бащата нелюбим човек Курта избягва в Балкана, решена сама да изгради брачното си щастие. Но в разказа „На Игликина поляна“ има и нещо повече. На преден план в него е изнесена национално-историческата тематика. Освен това тя е обогатена, като че ли своеобразно синтезирана, градирана. Защото в този разказ се срещаме и с народна съпротива срещу робството, и с движена от обществени и лични подбуди любов към свободата, и с героизъм и жертвеност в името на човешка правда, лично щастие и т. н. И затова, като настоява да не се разместват отделните разкази в цялото, Йовков държи неотменно този разказ „да бъде последен по ред“. Както сам той се изразява: „[. . .] като епилог, като заключителен мотив е 10-ият разказ „На Игликина поляна“. Допълвайки своята мисъл, Йовков пише: „На тази страница свършва цялата книга и последните редове, като се прочетат, трябва да се затвори.“ И обосновава това: „Защото там [в края, поантата на разказа — б. м., В. В.] има юнашка смърт, умира възкресеното в книгата минало — и „Балкана пее хайдушка песен. . .“²⁸

Този завършек не само закръгля композиционно цикъла от разкази, които широко и многопланово обхващат народния живот. Най-същественото е друго: самият писател тълкува „Старопланински легенди“ в светлината на много-съдържателния стих от Ботевата балада „Хаджи Димитър“ и с това дава ключ за идейното им разбиране и оценката им като цяло. Според изричното признание на Йовков прочитът на разказа „На Игликина поляна“ укрепва и утвърждава у читателя проникващия цялата книга патос — онова „въодушевление“, за което сам така многозначително говори. Обхванало го властно, окрилен като творец от това именно въодушевление, той с небивала бързина, напрегнатост, съсредоточеност на силите е написал за около година и половина тази изключително близка до сърцето му книга.

По своята емоционална тоналност „Старопланински легенди“ представят възвеличаване на Стара планина и на българския народ, който през най-тежки времена от историята си крепнел и набирал духовни сили в нейните недра. Основен тон на целия цикъл от разкази според изповедната самооценка на писателя дава бунтовната песен на Балкана, възведен в общобългарски символ — люлка на най-високото, което носи в себе си българинът. Неслучайно и Пенчо Славейков открива своята епопея „Кървава песен“ с апотез на най-голямата родна планина.

²⁸ ЦДИА — София, ф. 373, оп. 1, арх. ед. 90, л. 26—27. — Сrv. и Вл. Василев. Пос. ст., 346—378.

Ботевият дух на „Старопланински легенди“ дава възможност да се потвърди и връзката на произведението със съвременната на Йовков българска действителност през 20-те години, която трайно го е занимавала и дълбоко вълнувала. Настъпилото с упадък на Османската империя т. нар. „размирно време“ е за българския народ колкото трагично, толкова и величаво. Поставило на изпитание духовната му устойчивост, едновременно с това то е и закалило вътрешните му сили. Изобразено с такъв подем на духа в „Старопланински легенди“, това време е за тежко преживяваната от Йовков съвременност не само отдушник от гнетителната атмосфера на униние в живота на официална България. Вече знаем колко силно животът в нея го отблъсква. И затова утвърждаването на ботевския патос в трагичното минало, което народът стоически е понесъл и от което е излязъл духовно укрепнал и възмъжал, е за Йовков опора и път за спасение от трагизма на настоящето на българския народ. При новите условия на живот това утвърждаване на високите качества на българина в миналото е за писателя своеобразен изход, залог, вяра в народното бъдеще.

Така Йовков — вътрешно приобщен към духа на българския народ, с неговата съдба и стремежи, — без наглед да застава на страната на революционните сили унаслед националните катастрофи, Деветоюнския преврат, жестоко потушеното Септемврийско въстание, избиването на народната интелигенция, покварата на управляващите среди и т. н., като голям художник хуманист чрез творчеството си обективно се включва в национално-героичните традиции на българската литература. Чрез така изобразеното минало той се противопоставя на неприемливото и отречено от него настояще — сочи своя перспектива за преодоляването му в съгласие със съкровени народни въжделения и интереси. По същество, верен на писателските си позиции и натюрел, с изключителна художествена мощ чрез цикла „Старопланински легенди“ Йордан Йовков като гражданин и писател се оказва в своеобразна успоредница с позицията на демократическите, борческите обществени сили в българското литературно развитие.